

З ІСТОРІЇ МОВНИХ ЕТИКЕТНИХ ФОРМУЛ В УКРАЇНСЬКОМУ ЕПІСТОЛЯРІЇ

На матеріалі листування Івана Огієнка

Оксана КАЛИТА, кандидат філологічних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. Михайла Драгоманова

У статті проаналізовано мовні етикетні формули в опублікованих листах Івана Огієнка за період з 1907 по 1921 рр. Зокрема досліджено як обов'язкові (звертання, прощання), так і факультативні (прохання, подяка, комплімент, відповідь на комплімент, запрошення, вибачення, привітання) етикетні формули. Акцентовано увагу на тих із них, що використані в листах до світських і духовних осіб, зокрема на строгому дотриманні адресантом норм релігійного етикету різних християнських конфесій. Також розглянуто факультативні етикетні мовні формули, серед них особливу увагу приділено проханням та подяці якнайуживанішим в епістолярії аналізованого періоду. На основі проведеного дослідження зроблено висновок про особливості індивідуального стилю Івана Огієнка, його зв'язок із мовомисленням автора та тогочасним станом літературної мови.

Ключові слова: Іван Огієнко, мовний етикет, епістолярій, лист, формули мовного етикету, індивідуальний стиль.

EXCERPTS ON THE HISTORY OF ETIQUETTE FORMULAS IN THE UKRAINIAN EPISTOLARY

On the Material of Ivan Ohienko's Epistolary

Oksana KALYTA, PhD in Linguistics,
National Pedagogical Dragomanov University

The present article studies verbal etiquette formulas in Ivan Ogiyenko's published letters within the period from 1907 to 1921. In particular, it provides analysis of obligatory (addressing, farewell) and optional (request, gratitude, compliment, response to a compliment, invitation, apology, greeting) etiquette formulas. It particularly focuses on the etiquette formulas of addressing and farewell, used in letters to secular and clerical addressees. It was noted that Ivan Ogiyenko strictly followed the rules of religious etiquette of different Christian confessions. It also studies optional language etiquette formulas. Special attention was paid to the request and gratitude as the most commonly used in epistolary of the period. The research summarizes typical features of Ivan Ogiyenko's individual style, and highlights its connection with the type of the author's thinking and the then state of the literary language.

Key words: language etiquette, correspondence, letter, formulas of verbal etiquette, individual style.

У сучасній лінгвістичній науці значна увага приділяється вивченню епістолярію, зокрема етикетним формулам у листах видатних діячів науки, культури, політики різних часів [1; 2; 3]. Цей аспект є цікавим з огляду на історію епістолярію, оскільки відображає основні тенденції в його розвитку та трансформації комунікативних норм писемної комунікації.

Уже досліджено етикетні формули в листах Т. Шевченка [5], П. Куліша [11], Лесі Українки [4], Г. Кочура [2] та інших українських письменників і мистців. Епістолярій Івана Огієнка також був предметом вивчення науковців, насамперед істориків [3; 6; 10]. Проте в лінгвістично-літературному аспекті листи Митрополита Іларіона не досліджували, хоча вже історики звертали увагу на те, що в його епістолярії «якнайповніше відбито широкий спектр індивідуальних, притаманних тільки цій особистості, рис, характер людини, спосіб життя, мислення, оцінка ним окремих суспільних явищ» [6, с. 4].

Зважаючи на те, що обсягне листування І. Огієнка, зокрібна формули мовного етикету, не були предметом мовознавчих досліджень, а також на вагу й роль цієї постаті в розвитку

української культури, літературної мови та становленні української державності, тема статті актуальна. Метою є дослідити мовно-функційний аспект етикетних формул в епістолярії ієрарха Української православної церкви, перекладача українською мовою Святого Письма, відомого вченого, педагога, публіциста, архіво-, книго- та бібліотекознавця, бібліографа й бібліофіла, визначного державотворця доби Директорії, а також уряду УНР в екзилі, громадського діяча, поета, редактора і мецената-видавця, професора Івана Огієнка [6, с. 4].

Матеріалом для дослідження обрано опубліковані листи Митрополита Іларіона з 1907 по 1921 рр. [8]. Огієнко вів дуже жваву переписку, інколи складаючи більш як десяток листів на день. Упорядники видання цих листів зазначають, що коло респондентів було надзвичайно широке: Д. Антонович, О. Барвінський, В. Біднов, Л. Білецький, М. Василько, В. Винниченко, Б. Грінченко, М. Грушевський, А. Животко, В. Зінківський, Н. Королева, О. Лотоцький, І. Мазепа, Т. Міненко, Олександр Олесь, В. Перетц, С. Петлюра, Н. Полонська-Василенко (Моргун), С. Русова, П. Скоропадський,

Й. Скрутень, Р. Смаль-Стоцький, К. Студинський, М. Сумцов, П. Табінський, І. Франко, Ф. Швець, В. Щербаківський, а також ієрархи різних конфесій – Андрей Шептицький, Діонісій Валединський, Йосип Боцян, Палладій Видибіда-Руденко [6, с. 9]. Тому природно, що листи І. Огієнка, залежно від призначення (офіційні, службові чи приватні) й адресата, різні обсягом і різною мірою насичені етикетними формулами.

Лист як один із жанрів епістолярного стилю має сталу структуру, частиною якої є етикетні мовні формули – обов'язкові (наявні в кожному листі) і факультативні (зумовлені темою й метою листа). У листах І. Огієнка виявлено такі етикетні мовні формули: 1) обов'язкові: звертання, прощання і 2) факультативні: прохання, подяка, комплімент, відповідь на комплімент, запрошення, вибачення, привітання. Вони різною мірою представлені в листах І. Огієнка до різних адресатів.

Розпочнімо аналіз з етикетних формул звертання. Найчисленнішою групою їх є звертання з використанням офіційного статусу чи посади адресата (що зумовлено превалюванням офіційного листування), які І. Огієнко часто пише з великої літери, засвідчуючи повагу до респондента. Таке звертання в усіх випадках супроводить ввічлива форма «пан»: *Вважаю своїм обов'язком ці думки подати під Вашу, пане Міністре, розвагу* (до А. Ніковського 21.02.1921) [8, с. 57]; при цьому не завжди вживає кличний відмінок, інколи послуговуючись називним у функції кличного: *Надсилаючи при цьому витяг з протоколу Ради Міністра Ісповідань ч[исло] 1 маю за шану повідомити Вас, Пан Голова Директорії У.Н.Р., що з боку Міністерства вживаються всі заходи, аби справу автокефалії Української Православної Церкви поставити на реальний шлях* (до С. Петлюри від 21.12.1920) [8, с. 39]. Часто такі звертання доповнені етикетними прикметниками «шановний», «вельмишановний», «високостойний» (залежно від посади та статусу адресата, а інколи й від особистого ставлення до нього): *Високоповажний Пане Отамане!* (до С. Петлюри від 02.02.1921) [8, с. 50]; *Високостойний Пане После!* (до А. Яковлева від 13.03.1920) [8, с. 37]; *Високошановний пане После!* (до О. Лотоцького від 01.02.1921) [8, с. 47]. До цієї групи належать звертання, оформлені як назви вченого ступеня чи вченого звання адресата: *Шановний професоре!* (у листі до М. Грушевського від 1908) [8, с. 14]. Цікаво, що до різних адресатів ті самі звертання І. Огієнко пише то з великої, то з малої літери, не дотримуючи якогось єдиного правила, стандарту: *Високоповажний пане Докторе!* (до В. Гнатюка від 12.01.1921) [8, с. 42] і *Високоповажний пане докторе!* (до О. Маковея від 12.01.1921) [8, с. 42].

В особистих листах І. Огієнко надавав перевагу стандартизованим звертанням «пан», «добродій», «пані», «добродійка», завжди доповнюючи такі звертання етикетними прикметниками й доволі часто вживаючи велику літеру, виражаючи тим своє шанобливе ставлення: *Шановний Пане!* (до І. Свенціцького від 18.05.1911) [8, с. 17]; *Високоповажний добродію!* (до І. Франка від 14.12.1911) [8, с. 17]. Непоодинокими є поєднання двох усталених шанобливих звертань «пан» і «добродій»: *Високоповажний Пане Добродію!* (до М. Садовського від 16.10.1919) [8, с. 26]; *Високоповажна Пані Добродійко!* (до О. Кульчицької від 11.02.1921) [8, с. 53]. Значно рідше І. Огієнко звертався до респондента на ім'я та по батькові (здебільшого, до тих адресатів, яких добре знав особисто): *В[исоко]н[оважний] М[ихайле] С[ергійовичу]!* (до М. Грушевського від 05.04.1909) [8, с. 15]; *Високостойна Софіє Федорівно!* (до С. Русової від 20.01.1921) [8, с. 45].

На окрему увагу заслуговують етикетні формули звертань до осіб духовного сану. Ведучи листування з представниками різного сану та конфесій, І. Огієнко додержував усталених у релігійному стилі формул, притаманних тій чи тій конфесії. Зокрема до єпископа Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького він звертається *Ваша Ексцеленціє Високотреосвященний Владико!* [8, с. 94.] та *Ваше Преосвященство Високоповажний Владико!* [8, с. 88]; до православних ієрархів – *Високоповажний Владико!* (до Єпископа Кременецького Діонісія від 08.04.1921) [8, с. 75]; *Високоповажний пан-Отче!* (до П. Пащевського від 17.02.1921) [8, с. 54]. У листах до католицьких ієрархів використано інші формули звертань, усталені на той час у цій християнській конфесії: *Ваше Преосвященство, Милостивий Архипастирю!* (до Єпископа Подільського і Брацлавського Пимена від 24.09.1919) [8, с. 25]; *Ваша Магніфіценціє!* (до архієпископа Каковського від 08.12.1921) [8, с. 152]. За досліджуваний період І. Огієнко надіслав кілька листів до Патріарха Царгородського, у яких використав усталене звертання *Ваше Святішество, Найсвятіший Патріарху Вселенський* [8, с. 77]. У всіх випадках звертання до духовних осіб написано з великої літери з додержанням правил релігійного і конфесійних етикетів.

Формули прощання в епістолярії І. Огієнка менш різноманітні, їх можна поділити на дві основні групи, залежно від адресатів духовного сану. У прощальній етикетній формулі автор листа традиційно висловлює свою пошану до респондента. І. Огієнко робить це у різний спосіб, залежно від ступеня «особистої» дистанції між ним і адресатом. Так формула прощання в його листах ускладнюється в міру зростання ваги соціального статусу

людини, до якої пише. Прощання зі світськими адресатами варіюється від *З пошаною І. Огієнко* (у листі до М. Грушевського від 1908) [8, с. 14] до *З щирою до Вас і правдивою пошаною Ректор Університету Професор І. Огієнко* (до В. Гнатюка від 28.03.1920) [8, с. 37].

Формула прощання у листах до духовних осіб має складнішу структуру – два сталих компоненти, оформлених у вигляді простого речення, ускладненого дієприслівниковим зворотом. Перша частина її – це прохання благословення чи молитов, подана у формі дієприслівникового звороту, друга – однокладне означено-особове речення, яке містить запевнення в повазі й прихильності: *Прохаючи святих молитов Ваших і благословення, маю за честь бути Вашого Преосвященства Міністр Ісповідань Професор І. Огієнко* (до Єпископа Подільського і Брацлавського Пимена від 24.09.1919) [8, с. 26]; *Просячи Ваших Святих Молитов і Всесильного Вашого Патріяршого Благословення, маю за честь бути Вашого Святійшества слуга ласкавий* (до патріарха Царгородського 16.04.1921) [8, с. 77].

Серед факультативних мовних етикетних формул І. Огієнко найчастіше використовує формули прохання (що зумовлено метою переважної більшості листів аналізованого періоду). Це прохання у відповідь на якусь зроблену послугу, дружнє прохання, прохання до офіційної особи стосовно точного й неухильного виконання її обов'язків. Перебуваючи у Тарнові, як Міністр ісповідань І. Огієнко не раз просив меценатів і духовних осіб допомогти українцям-емігрантам та їхнім дітям. Та найчастіше просить переслати книжок (для себе, духовенства, солдатів, студентів, бібліотек) чи надати потрібну йому інформацію (переважно про стан виконання його розпоряджень та про церковне життя в різних регіонах України й за кордоном). Тому природно, що формули прохання в епістолярії І. Огієнка мають найбільшу варіативність.

З-поміж них можна виокремити два типи: 1) пряме прохання; 2) непряме прохання. Стрижневим компонентом формул першого типу є форми дієслова «просити» або іменника «прохання». Найчастотнішою в різних листах є мовна формула «ласкаво прошу»: *Ласкаво прошу Вас і надалі присилати цікаву літературу по церковних питаннях, коли тільки буде вона у Вас під руками* (до А. Яковлева від 13.03.1920) [8, с. 37]. У більшості випадків цій етикетній формулі передуює пояснення причини такого прохання: *Не маючи змоги придбати їх по книгарнях за відсутністю цих видань, ласкаво прошу не відмовити відпустити зазначені видання для користування Університетської бібліотеки* (до Комісії по збору стародавніх актів від 1919) [8, с. 22].

Нерідко цілий лист є поясненням причини прохання, обґрунтуванням його, а саме прохання автор висловлює наприкінці листа за допомогою етикетної формули з посиланням на викладене вище: *Повідомляючи про це, ласкаво прошу Вашого Владичинного благословення нашим українським пастирським курсам. Нехай це Вашого Преосвященства Архипастирське благословення буде теплою вірою в успіх науки на курсах наших майбутніх пастирів* (до єпископа Кременецького Діонісія 25.10.1921) [8, с. 34].

Варіантами етикетної формули прямого прохання «ласкаво прошу» є значно рідше використовувані в листах звороти «щиро прошу» (*Щиро прошу Вас не відмовити уважливо переглянути цей переклад і поробити в йому (в самій книжці) ті поправки, які б Ви бажали потрібними* (до протоієрея Петра Табінського від 13.10.1921) [8, с. 130]) та «дуже прошу» (*Дуже прошу Вас поговорити про це і в Українському Клубі, – може і він заохотиться цєю справою і допоможе, чим зможе* (до Є. Бачинського, 06.08.1921) [8 с. 106])).

Дещо видозмінену формулу прохання «ласкаво прошу» І. Огієнко використовує в листах, які стосуються особливо важливих чи урочистих подій, доповнюючи її зворотами «маю честь», «маю за честь»: *От ізза цього останнього маю честь ласкаво просити Вас, високоповажний Пане Міністре, сповістити мене, в якому стані тепер справа нашої Дипломатичної Місії при Ватикані і які міри Ви маєте предприняти, аби унормувати цю справу* (до А. Ніковського від 22.01.1921) [8, с. 45]. Цим прийомом автор не лише наголошує важливість прохання, а й часто звертає увагу адресата на те, що звертається до нього не з особистим проханням, а як уповноважена особа, котра представляє багатьох людей: *Тому, згідно ухвали Правління Університету від 7 цього травня, маю за честь просити відкрити при Кам'янець-Подільським Державним Українським Університеті десять професорських стипендій* (Міністерству народної освіти УНР від 10.05.1920) [8, с. 36].

Ще одна етикетна формула прямого прохання, яка в листах використана значно рідше, – «звертатися з проханням». Крім власне прохання, вона майже завжди містить шанобливе звертання до адресата: *Листом цим звертаюся до Вас, Високодостойний Пане Добродію, з проханням допомогти видавництву матеріально, а власне закупкою книжок для розповсюдження їх* (до М. Шаповала від 11.10.1921) [8, с. 128]. Подекуди цю етикетну формулу автор доповнює прикметником-епітетом, надаючи їй більшої експресивності, переконливості. У листах аналізованого періоду І. Огієнко використовує такі прикметники-епітети для підсилення свого прохання: 1) «ласкавий»: *Отцим листом сво-*

їм звертаюся до Вас, Високоповажний пане После, з ласкавим проханням придбати богослужбові книжки на грецькій мові, коли тільки це не обтяжить Вас з матеріального боку, і вислати їх Міністерству Ісповідань (до Я. Каторжевського-Карашевича від 03.06.1921) [8, с. 88]; 2) «щирий»: Звертаюся до Вас з щирим проханням допомогти мені в моїм духовім голоді (до О. Маковея від 12.01.1921) [8, с. 43]; 3) «великий»: Звертаюсь до Вас з великим проханням (до М. Сумцова від 02.02.1907) [8, с. 14]; 4) «покірливий»: Я звертаюся до Вас з покірливим проханням вислати мені примірник Вашої праці про Галатовського, як що тільки він у вас єсть (до М. Сумцова від 02.02.1907) [8, с. 14].

Пряме прохання, звернене до респондента, який не пов'язаний із ним службовими стосунками, І. Огієнко передає етикетною формулою з використанням умовного (бажального) способу дієслова «просити», таким чином пом'якшуючи своє прохання, щоб воно не звучало надто категорично, із цією ж метою додаючи експресивний епітет: Щиро просив би Високодостойного Владика написати ширше про кн[ижку] №2, подати доповнення про неї, бо в недовгому часі я буду видавати її другим виданням (до Єпископа Йосипа Боцяна 28.1921) [8, с. 136]; І крім цього, дуже просив би Вас, чи не дошлете мені «Науку альбо способъ зложеня казаня», що мені так потрібна і що без неї «Ключ» виходить не «Ключ Разумения» (до І. Свенціцького від 18.05.1911) [8, с. 17].

Мовні формули непрямого прохання в епістолярії І. Огієнка також представлені кількома моделями. Найчастіше трапляється формула, побудована на основі лексеми «вдячний» із використанням майбутнього часу, тобто вона, сказати б, передає вдячність наперед за ще не зроблену адресатом послугу. При цьому слова вдячності увиразнюються емоційно-експресивним епітетом: Буду Вам сердечно вдячним, коли пришлете мені (прямо в Тарнів, hotel Bristol, 6) якійсь сербський церковний журнал за 1918 і 1919 роки (до В. Зінківського від 23.03.1921) [8, с. 69]; Абсолютно нічого не знаю про життя церковне в Болгарії [...]. Спеціальність всіх наших послів – мовчати, а тому буду Вам щиро вдячний за присилку друкованих відомостей про церковне життя всіх держав (до В. Зінківського від 07.03.1921) [8, с. 64].

Інша мовна формула непрямого прохання в досліджуваних листах – висловлення надії, що респондент погодиться допомогти в певному питанні. При цьому також використовується форма майбутнього часу і, традиційно для Огієнка, ключове слово «надія» увиразнюється емоційно-експресивним епітетом із метою спонукати адресата до бажаної дії: Пишу до Вас, Високоповажний пане докторе,

з кріпкою надією, що Ви прийдете мені допомогою в моїм духовнім голоді (до В. Гнатюка від 12.01.1921) [8, с. 42]. Інколи автор наголошує, що прохання його має не особистий характер, а суспільну вагу: Залишаюся з щирою надією, високоповажний пане докторе, що Ви допоможете мені в моїй праці на користь української культури і перелічені книжки пришлете мені (до О. Маковея від 12.01.1921) [8, с. 43]. Як бачимо з наведених прикладів, таке прохання завжди вживається в комбінації з формулою шанобливого звертання. Варіантом цієї етикетної мовної формули є пряме висловлення подяки за ще не виконану бажану дію, при цьому автор також послуговується формою майбутнього часу: За присилку матеріалів про українізацію на Київщині, особливо копії наказу Патріярха в цій справі, буду сердечне Вам дякувати (до протоієрея Петра Табінського від 26.10.1921) [8, с. 135].

Формулу непрямого прохання у формі наказового способу І. Огієнко використовує лише в листах до Царгородського Патріярха, керуючись усталеними нормами й традиціями релігійного стилю: Благослови, Богомудрий Отче, своїм Святим Патріаршим Благословенням, Богу на славу, вселенській православній вірі на користь, Автокефальну Українську Православну Церкву (до Царгородського патріархату 02.03.1921) [8, с. 63]. Така формула прохання має конотацію високого експресивного стилю, що увиразнюється написанням з великої літери всіх слів, які стосуються адресата цього листа.

Етикетні мовні формули, що виражають подяку, представлені трьома основними моделями: 1) зі стрижневими компонентами-дієсловами «дякувати», «подякувати»; 2) зі стрижневим компонентом-іменником «подяка» і 3) зі стрижневим компонентом-інтер'єктивом «спасибі». Такі мовні формули завжди супроводяться більш чи менш розгорнутим поясненням, за що саме автор дякує адресатам. Надаючи перевагу двом першим як експресивнішим, цю останню модель у листах аналізованого періоду І. Огієнко використав лише раз: Спасибі, що не забуваєте і пишете мені (до В. Зінківського від 17.01.1921) [8, с. 43].

Висловлення подяки зі стрижневими компонентами-дієсловами є найбільш частотним в аналізованих листах. Прикметно, що І. Огієнко використовує у сполученні з цими дієсловами не нормативний у сучасній українській літературній мові давальний відмінок, а послідовно послуговується знахідним: Число газети, присвячене покійному Папі Бенедикту XV, яке ласкаво Ви вислали, я отримав, за що сердечно Вас дякую (до А. Яковлева від 13.03.1920) [8, с. 37]. Таку формулу автор підсилює експресивними епітетами до слова

«подякувати» та етикетним проханням про дозвіл це зробити: *Дозвольте щиро й сердечно подякувати Вас за ту міцну підтримку, яку я одержав від Вас, Високодостоїнний Пане Міністре* (до М. Василька 29.09.1921) [8, с. 118].

Етикетні мовні формули зі стрижневим компонентом-іменником «подяка» комбінуються з дієсловами «приносити» і «слати» та експресивними епітетами до слова «подяка» (щира, сердечна, велика): *Книжки від Вас отримав, за що приношу Вам свою сердечну подяку* (до О. Маковця від 28.01.1921) [8, с. 47]; *За Вашу ласкаву допомогу курсам шлю Вам мою щирі подяку* (до полковника Недзвідського від 15.11.1921) [8, с. 140].

Етикетних формул-вибачень у листах І. Огієнка аналізованого періоду небагато, що, вочевидь, зумовлено особливостями його характеру й темпераменту (про що згадувалося вище). Він переважно послуговується усталеними формулами вибачень на кшталт: *вибачте, вибачте мені, прошу вибачення, дуже прошу вибачити, щиро прошу вибачити мені* тощо. При цьому завжди вказуються обставини, за які автор просить вибачення.

Зовсім рідкісними в епістолярії аналізованого періоду є етикетні формули компліменту, відповіді на комплімент, привітання чи запрошення. Вони

найчастіше трапляються в листах, адресатами яких є особи духовного сану, і значною мірою продиктовані стильовими нормами релігійного стилю, якого додержує І. Огієнко в листах до таких адресатів. Вони не відзначаються великою різноманітністю, переважно це узуальні етикетні формули.

Загалом епістолярій І. Огієнка повною мірою репрезентує особливості його індивідуального мовного стилю, зумовленого особливостями темпераменту, освітою, соціальним статусом, світоглядом, тогочасним станом літературної мови тощо. В. Ляхощкий зазначає, що, за свідченнями сучасників, І. Огієнко «вмів слухати співрозмовника, хоча часто запалювався і тоді зупинити його було важко. У компаніях відзначався тактовністю, уважністю, доброзичливістю. А от у обставинах службового характеру інколи виявляв різкість, категоричність, необ'єктивність, проте завжди вболівав за справу, був готовий прийти на допомогу» [6, с. 8]. Ці та інші особливості мовленнєвої поведінки знаходимо і в листуванні Митрополита Іларіона, зокрема в мовних формулах етикету. У перспективі можна дослідити епістолярій І. Огієнка в інших аспектах: композицію листів залежно від мети написання їх, засоби переконання та впливу на адресата, мовні засоби діалогізації й інтимізації у листах тощо.

Література

1. Богдан С. Формули етикету в українській епістолярії / С. Богдан // Урок української. – 2003. – № 1.
2. Братаніч О. Лінгвостилістика епістолярію Г. П. Кочура (на матеріалі листування 60–80-х рр. ХХ століття): автореф. дис. ... канд. філол. наук / О. Братаніч. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова.
3. Брехуненко В. Листування Івана Огієнка та пастора Левка Жабко-Потаповича / В. Брехуненко, А. Стародуб // Творча спадщина Івана Огієнка в світлі розвитку гуманітарних наук: зб. доповідей. – К.: НАУ, 2007. – С. 7–10.
4. Власенко В. Мовна особистість Лесі Українки в епістолярному дискурсі / В. Власенко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 25 (64). – № 1. – Ч. № 2.
5. Ленець К. «Друже мій єдиний» (Початкова формула-звертання у листах Т. Шевченка) / К. Ленець // Урок української. – 2003. – № 8–9.
6. Ляхощкий В. Оборонець духовності нації / В. Ляхощкий // Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) (1907–1968) / В. Ляхощкий; ред. колегія: В. Ляхощкий та ін. – К.: Державний комітет архівів України, 2001.
7. Марчук Л. Синергетична основа епістолярного стилю як чинник формування національної ідентичності / Л. Марчук. – URL: info-library.com.ua.
8. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (Митрополита Іларіона) (1907–1968) / ред. колегія: В. Ляхощкий та ін. – К.: Державний комітет архівів України, 2001.
9. Плющ Н. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету / Н. Плющ // Українська мова і сучасність. – К., 1991.
10. Преловська І. Церковне питання в епістолярній спадщині Івана Огієнка / І. Преловська. – URL: info-library.com.ua
11. Фокіна І. Етикетні форми в епістолярії Пантелеймона Куліша / І. Фокіна // Урок української. – 2006. – № 8–9.